

УНІВЕРСАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ У ЦІННІСНОМУ ВИМІРІ ПРАВА

Цінності є найважливішим елементом права. Вони лежать в основі прав і обов'язків, правових норм. Свідомість суб'єкта права спрямовано на цінності як на свій об'єкт. Можна сказати, що цінності — це своєрідні атрибути права, завдяки яким право отримує свій зміст, формуються дозволи, заборони, обов'язковості, без них феномен права був би неможливим.

Ціннісний вимір правової реальності досліджується правовою аксіологією. В 70–80-ті роки аксіологічні проблеми права зводились переважно до дослідження правових цінностей і власної цінності права (праці С. С. Алексєєва [1], Н. Нєновскі [2], П. М. Рабіновича [3]). Зараз тематика правової аксіології значною мірою розширилася [4; 5; 6].

У буденній свідомості під цінністю розуміють все те, що має особливу значимість для людей і тому їм віддається перевага в людських почуттях, думках, и бажаннях («переважна значимість»). У науковій свідомості акцент робиться на функціональній значимості цінностей, чи ціннісного відношення, яка полягає в здатності орієнтувати поведінку людей, прямувати їх увагу на бажані предмети, явища і події («орієнтировочна здатність»). У контексті філософського світогляду головним смислом ціннісного відношення стає відношення до майбутнього. Ціннісне відношення являє собою ідеалізований проект майбутнього, що потребує реалізації. Тому слід погодитись з думкою М. М. Алексєєва, що основу цінності складає ідея досконалості, яка має якість реальної досяжності [7, 113].

Право інколи характеризується як «основне встановлення, завдяки якому суспільство може відстоювати свої інтереси» [8, 295]. Цією здатністю право володіє в силу того, що вираженням його сутності і основною цінністю виступає справедливість. Її фундаментальну значимість демонструє відоме положення Дж. Роулза: «Справедливість — це перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина — перша чеснота систем мислення» [9, 19]. Призначенням справедливості традиційно вважається підтримка і відтворювання рівноваги, чи рівної міри. Вона застосовна як до критичної оцінки поведінки людини, так і для критики самих цих правил та їх застосування, тобто для оцінки інститутів.

Найважливішим аспектом проблеми справедливості є питання про те, чи універсальні принципи справедливості або питання про них має вирішуватися в межах кожної культури індивідуально? Оскільки справедливість є сутністю будь-якого права та є основною правовою цінністю, то і питання про співвідношення універсального і національного (культурно-особливого) в ціннісному вимірі права може вирішуватися на підставі виявлення співвідношення універсального і особливого як в самій справедливості, так і в феномені, в якому

опосередковуються принципи справедливості у сучасному суспільстві — правах людини.

Сучасна ситуація у світі характеризується множинністю та різноманітністю культур, а також їх прагненням зберегти і захистити свою ідентичність. У цих умовах універсалістсько-ліберальній позиції про пріоритет прав для всіх над благом для партикулярного співтовариства (Дж. Роулз, Р. Дворкін, У. Кімліка) протистоїть позиція постмодерністських мислителів про пріоритетну цінність партикулярної (приватної) культурної традиції та невідповідність моралі універсально значущих форм, обов'язкових для всіх людей (наприклад, прав людини) з індивідуально і культурно диференційованою етикою доброго життя (евдемонізм) «для мене і для нас» (Ж. Ліотар, М. Фуко, а також М. Сендел, А. Макінтайр).

Відомий ліберальний філософ права Дж. Роулз будує свою теорію справедливості на концепції першості індивідуальних прав, які, за його думкою, виходять із особистої свободи. Він визначає справедливість як результат раціонального вибору індивідів, що відмовляються в інтересах суспільства лише від тої частини своїх свободи і рівності, котра дозволить запобігти довільному втручання у свободу і рівність інших. Антропологічною основою його концепції справедливості є уявлення про людину як раціонального і автономного індивіда, який піклується про захист своїх особистих інтересів.

Йому заперечує М. Сендел, який, вважаючи, що будь-яка теорія справедливості має, в першу чергу, бути заснованою на суспільних, а не на приватних цілях, виходить з пріоритету суспільства перед індивідом [10, 15]. В обґрунтуванні своєї теорії справедливості він акцентує увагу на нераціональному і комунітарному аспектах людської природи. Інший представник цього напрямку А. Макінтайр релятивізує ідею справедливості, редукуючи її до особливої партикулярної традиції. «Я не можу, — пише він, — прагнути до блага чи проявляти чесноти в якості індивіда як такого... Справа не тільки в тому, що різні індивіди живуть у різних обставинах; справа також в тому, що ми всі підходимо до наших власних обставин як носії конкретної соціальної ідентичності» [11, 220].

Постмодерністська критика різноманітних тенденцій уніфікації та відстоювання плюралізму в американського філософа Р. Рорті проявляється в твердженні, що вихід за межі традиції є неможливим, а ідея справедливості може обмірковуватись лише в межах певної — американської конституційної традиції. Тому не повинно бути ніяких універсальних стандартів прав людини, для кожної традиції вони культурно та історично обумовлені. Іншими словами, він пропонує філософам відмовитися від пошуку універсальних моральних чи правових цінностей і універсальної людської природи і спробувати відповіді значною мірою на політичне питання про те, повинні сьогодні в Сполучених Штатах вважати початковою основою справедливості індивідуальні права чи комунітарні цінності.

Цілком зрозумілим є прагнення до урахування національно-культурної традиції в галузі правової культури тощо. Це саме той напрямок досліджень, що був започаткований історичною школою права та розвивається сучасною гер-

меневтично зорієнтованою філософією права. Але чи суперечить це прагнення необхідності визнання прав людини, що виходять з пріоритету загальнолюдських принципів справедливості? Адже в дійсності збереження як індивідуальної, так і культурної своєрідності залежить від того, чи всі матимуть рівні права для цього, чи всі відчуватимуть однаковий моральний обов'язок поважати права «будь-кого іншого» — різноманітних форм життя та форм етосу [12].

Тому права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе тими нормами, на основі яких можливе мирне співіснування індивідів та різних культур і навіть їх співробітництво в умовах виникнення глобальних проблем. Така постановка питання дозволяє розв'язати, здавалося б, непримиримі суперечності між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, а саме право на культурну ідентичність може бути розглянуто як значуще для *всіх* людей індивідуальне право.

Таким чином, підхід, який заперечує крайнощі як універсалізму, так і партикуляризму, розробляється сучасною комунікативною філософією права з позицій етики дискурсу (К.-О. Апель, Ю. Хабермас). Згідно з цим підходом співвідношення між етикою справедливості (для *всіх*), що обґрунтовує примат універсальних принципів справедливості, та орієнтацією на традиційні цінності партикулярного співтовариства, або етноетикою добра (для нас), що обґрунтовує примат національного у ціннісному вимірі права, може бути розглянуто як співвідношення *формальної доповнювальності* (як такі позиції, що взаємодоповнюють відповіді на різні питання), але ж за нормативною перевагою (нормативним пріоритетом) першої над останньою [13].

Комунікативна теорія стверджує, що права людини нерозривно пов'язані з головною процедурною нормою аргументативного дискурсу — рівні права та спільна відповідальність усіх можливих партнерів дискурсу, тобто концепція прав людини спирається на можливість консенсусу між різними людьми та культурними традиціями.

Водночас за кожною культурною традицією визнається право відстоювати будь-які інтереси та прагнення до доброго життя, в тому числі й інтереси, що відносяться до питань духовної ідентичності та своєрідності, але до тієї межі, поки поважається й додержується головна норма такого дискурсу. Саме тому універсалізм справедливості, що проявляється через ідею прав людини, накладає певні обмеження на всі випадки реалізації приватних або особливих інтересів людей і співтовариств. Ніяке додержування культурної традиції не може вести до порушення прав людини, саме як у більш сильному висловлюванні не можуть виправдати ці порушення ніякі міркування національної (державної) безпеки.

Водночас К.-О. Апель підкреслює, що таке обмеження приватних інтересів для даної культури не може бути встановлено наперед (апріорі), а згода між формальним універсалізмом та локально значущою етикою (етноетикою) повинна стати предметом відкритої дискусії, завданням дискурсивного досягнення консенсусу. Саме тим з позицій дискурсивної етики обґрунтовується положення про те, що безумовний пріоритет загальновизнаних норм, прав людини має бути підтверджений у консенсусі за допомогою дискурсу, тобто має бути

висловлений в конституції та у всьому законодавстві. Ніхто не може нав'язати співтовариству універсальні норми і цінності, якщо вони не визначені самим співтовариством за умов збереження власної ідентичності та співіснування з іншими культурними співтовариствами. Отже, комунікативна філософія обґрунтовує пріоритет універсальних принципів справедливості, але при обов'язковому опосередкуванні через їх визнання та закріплення у конституції.

Проблема співвідношення універсально-цивілізаційного та національно-культурного у праві особливо актуальна для України, де відбувається реформування правової системи. Правова система, з одного боку, повинна орієнтуватися на певну культурну традицію. Але, з другого боку, вона повинна ґрунтуватися на універсальних принципах (права людини як вираження справедливості), завдяки яким можуть і мусять співіснувати в єдиній планетарній цивілізації різні культурні традиції, які водночас є універсальними принципами взаєморозуміння між людьми, умовами будь-якого можливого дискурсу.

Відомо, що універсальні принципи справедливості, щоб перетворитися у дійсний мотив правомірної та правозахисної поведінки, а також критерій для законодавчої та правозастосовальної діяльності, не можуть бути нав'язані зовнішнім чином, а мають органічно вплітатися у національну правову систему. Тут не досить лише їх позитивного закріплення в Конституції як основних прав, а необхідно, щоб права людини одержали глибоке обґрунтування в теоретичній правосвідомості, й це обґрунтування має бути підкріплене виправданням ідеї прав людини з позицій цінностей даної культури і, нарешті, одержати визнання у масовій правосвідомості. За відсутністю достатньо міцної традиції поваги до права і збереження прояв «правового нігілізму» вирішення цього завдання потребує величезних зусиль в галузі правового виховання і підвищення правової культури всіх категорій громадян України.

Права людини як соціальний інститут важливі та виправдані для кожної людини як умови її самореалізації та збереження ідентичності, що можливо, коли всі учасники правового дискурсу рівні та поважають права інших. Ця позиція особливо важлива, оскільки урахує особливості українського правового менталітету, його екзистенційний характер, який проявляється в тому, що цінності самореалізації відводиться одне з найвищих місць у системі цінностей національної культури [14]. На наш погляд, авторами тексту Конституції України у формулюванні ст. 23 була знайдена оптимальна міра сполучення універсального і специфічного в національній правосвідомості: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особливості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей». Це і є формула «головного закону права» в специфічному для нашої культури прояву.

Універсалістські принципи справедливості важливі та виправдані й для співтовариства в цілому (права народу), як умова збереження його культурної ідентичності та ненасильницького самоутвердження, що також є можливим, коли визнається рівність культурних традицій та поважаються права інших.

Визнання ідеї прав людини є необхідним також з позицій принципу недопущення зла як несправедливості «для всіх». У нашій ситуації таким злом

є придушення головних прав людини в умовах авторитарного режиму, спогад про який стимулює прихильність універсальним принципам прав людини. Однак таке «негативне» визнання прав людини виявиться незворотним лише тоді, коли справедливість буде зрозуміла як «регулятивна ідея» діяльності всіх в умовах перспективи здійснення громадянського світового порядку в дусі Канта, коли суб'єктом міжнародного права виявиться окремий індивід з його невід'ємними правами.

Таким чином, співвідношення між універсальним і національним у ціннісному вимірі права слід розглядати як співвідношення доповнювальності за нормативним пріоритетом універсального над партикулярним. Водночас не припустимо зведення загальнолюдських принципів справедливості до простих декларацій, які прийняті за прагматичними політичними міркуваннями; їх визнання, обґрунтування та виправдання необхідності, а також законодавче закріплення має стати дійсним підґрунтям національних правових систем.

Література

1. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. — М., 1971.
2. Пеновски П. Право и ценности: Пер. с болг. — М., 1987.
3. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность. — Л., 1985.
4. Политико-правовые ценности: история и современность / Под ред. В. С. Перессянца. — М., 2000.
5. Балдура О. О. Єдність цінностей та істини у праві. — К., 2000.
6. Оборотов Ю. П. Традиции и обновление в правовой сфере. — О., 2002.
7. Алексеев П. П. Основы философии права. — Прага, 1924.
8. Бермап Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии. — М., 1999.
9. Роулз Дж. Теория справедливости. — Новосибирск, 1995.
10. Sandel M. L. Liberalism and the Limits of Justice. — Cambridge, MA, 1982.
11. Макинтайр А. После добродетели. — М., 2000.
12. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 117.
13. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? (продовження) // Політична думка. — 1994. — № 4. — С. 85.
14. Максимов С. І. Ідея права і національний характер // Вісник національного університету внутрішніх справ. — 2002. — Спецвип. — С. 86.

УДК 340.132:316.752

А. Ф. Крижанівський

АКСІОЛОГІЯ ПРАВОПОРЯДКУ

Передусім, нині неможливо обійти увагою питання стосовно загального стану у царині аксіологічних досліджень вітчизняних правників. Навіть поверхневий його огляд свідчить, що периферійність аксіологічної тематики у вітчизняній юриспруденції, відсутність ґрунтовних новітніх її досліджень* так чи інакше пролонгують ситуацію очевидної методологічної і онтологічної обмеженості правознавства в осягненні сучасних процесів правового буття українського суспільства.